

SAJAND EMAKEELE SELTSI¹

JÜRI VALGE

Ette kantud Emakeele Seltsi 100. aastapäeva aktusel 26. augustil 2021 Tartu Ülikooli muuseumi valges saalis, järelvaadatav/-kuulataw ESi kodulehel.

23. märtsil 1920. aastal asutati sellest kõnepuldist paarkümmend meetrit madalamal ja paarsada meetrit eemal peahoone tollases auditooriumis number 2 Tartu ülikooli juurde kuuluva akadeemilise ühendusena Emakeele Selts. Põhikirja järgi oli ja on seltsi ülesanne ning eesmärk „töötada eesti keele arendamise ja uurimise alal, selles mõttes ka kirjandust, rahvaluulet, rahvateadust ja sugukeeli tähele pannes“.

Kuigi sõna „akadeemiline“ tuli seltsi nimesse alles viis aastat hiljem ja on sealt juba üle 60 aasta kadunud, pole selts kunagi oma akadeemilist olemust minetanud. Selle kõrvale on aga tulnud ja tegelikult seal kogu aeg olnud palju muudki, mis on teinud temast kindlalt rahva hulgas ja rahva jaoks oleva seltsi. Laias laastus viiendik eestlastest on saanud oma praeguse perekonnanime tänu Emakeele Seltsi korraldatud selgitustööle.

1922. aastal alanud süstemaatiline murdekogumine oli seltsi teine suur ettevõtmine. 70 aastat hiljem jõudis see koos projektiga „Murdeainese süvendav kogumine“ enam-vähem lõpule. Sisuliselt viimasel hetkel suudeti talletada murded kui eesti kirjakeele alustalad. Kogumistöö õnnestus tänu paljude inimeste töötahtele, kohusetundele ja kirele. Nimetatagu siin Salme Tanningut, Marta Mäesalu, Aadu Toomessalu, Eduard Leppikut ja kümneid teisi pühendunud murdekogujaid. Rääkimata Hella Keemast, kes põgenes otse Saksa kohtusaalist murret koguma, või Anto Veldrest, kes üritas Nõukogude vangilaagrist murdekogumisvõistlusele materjali saata. Viimaste andmete järgi on EKI murdekogudes üle viie ja poole miljoni sõnasedeli ning ligi 153 000 lehekülge tekste, sellest ESilt 1 401 880 sedelit

¹ Ettekande kirjutamisel on toetunud 2021. aastal ilmunud väljaande „Emakeele Selts 1920–2020“ käsikirja ettevalmistamisel kogutud materjalidele.

ja 67 837 lehekülge vihikkogusid. Kogutud materjali põhjal valmib eesti murdesõnaraamat ja see oli abiks ka Andrus Saarestel maailma mastaabiski ainulaadse „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ koostamisel.

Murdeteave oli üheks aluseks, millest lähtudes vaieldi 1920ndatel ja 1930ndatel seltsis selgeks suur hulk tänapäevani kehtivaid eesti keele norme. Selle võrra on praegusel ESI keeleteoimkonnal tööd vähem ja võimalusi praegustele väljakutsetele vastata rohkem.

Emakeele Seltsi esimeses põhikirjas rõhutati teadusliku uurimistöö tähtsust. Algaastail oli seotus ülikooliga, s.o teadusega, seltsi liikmeks astumise tingimus. Seda rõhutatakse tänapäevalgi, ent murdekirjelduste ja põhjalike, suures osas personaalsete etimoloogiliste ekskursside juurest on jõutud ka toimiva keele kollektiivse sünkroonilise uurimiseni. Selle jaoks vajavad uurijad seltsi ning see omakorda seltsiväliste toetajate abi. Praegusi suurprojekte ei ole võimalik ellu viia väikese või olematu granditoetusega üksinda kirjutuslaua taga nokitsedes.

Emakeele Selts on koostanud eesti keele seisundikirjeldused, seltsi liikmete tööna ilmus eesti keele olemust kokku võttev ja rahvusvaheliselt tutvustav kogumik „Estonian Language“. Lõpusirgele on jõudnud Haridus- ja Teadusministeeriumi, Emakeele Seltsi ja Tartu Ülikooli kirjastuse koostöös loodav vähemalt kaheksakõiteline tervikkäsitluste sari „Eesti keele varamu“.

Seltsi töövormid on edasi arenenud. Asutamisest saadik toimunud ettekandekoosolekute kõrvale on tulnud keelepäevad ja -laagrid, teadusseminarid ja -konverentsid, raadio- ja telesaated ning internet. 1968. aastal toimus esimest korda Eesti lingvistide esindusürituseks kujunenud keelekonverents, Johannes Voldemar Veski päev. Tänavu 27. juunil peeti seda juba 54. korda. Omamoodi teene on seltsile teinud praegune pandeemia, sundides otsima infovahetuse uusi teid.

Emakeele Seltsil on ilmunud 78 väljaannet toimetisi. Sõjaajal olid need suures osas üksikteemade artikli mõõtu käsitlused. Mahukamatest tuleb siiski nimetada Elmar Muugi grammatikaid, Julius Mägiste soome-eesti sõnaraamatut, Valter Tauli „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtteid ja meetodeid“ ning mõningaid teisi. Setudele olid tähtsad kodumurdelised evangeeliumid ja lugemikud ning toimetiste sarjas ilmusid ka liivi lugemikud.

Pärast 17aastast pausi ilmusid 1958. aastal järjekordsete toimetistena Johannes Voldemar Veski keelelised tööd ja Arnold Kase uurimus uue

kirjaviisi tulekust. Sõjajärgsed toimetised kujutavad endast teadusartiklite kogumikke või monograafiaid, millest mitmed kuuluvad eesti keele ja kultuuri tüvitekstide hulka. Nimetatagu Huno Rätsepa „Eesti keele lihtlausete tüüpe“, Juhan Peegli „Nimisõna poeetilisi sünonüüme eesti regivärsis“, Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetusi“ või Toomas Pauli „Eesti piiblitõlke ajalugu“. Loetelu ei ole täielik. Eesti-aineliste teoste kõrvale võib kindlasti lisada Paul Ariste vadja-sarja. Nimetatud ja veel mitme teisegi uurimuse taset tunnistab nende hindamine riikliku teaduspreemiaga, Toomas Pauli oma ka rahvusmõtte auhinnaga.

Suure arengu on läbi teinud seltsi aastaraamatud ESAd. Esialgsetest aruandevihikutest on jõutud rahvusvahelise toimetuskolleegiumiga eelretsenseeritavate teadusväljaanneteni. 1955. aastast alates on ESAsid ilmunud 66 numbrit, nende hulgas ka mõned kaksiknumbrid. 1990. aastate majandusraskustest tunnistab aastaraamatute puhul see, et kaheksa aasta tegemised tuli tagantjärele mahutada ühte köitesse.

Aastate eest ilmus ka 21 numbrit „Kodumurret“ ning arvestatav hulk murdetekste on avaldatud seitsmes kogumikus. Sarnaselt teiste ESi väljaannetega on ka nende lugejaid olnud oluliselt rohkem keele- ja murdetööga tegelejate suhteliselt piiratud ringist.

Seltsi ajakirjadest ilmus süvateaduslik Eesti Keel 1940. aastani, mil see seltsi käest ära võeti ja Eesti Kirjandusega kokku pandi. Ühisajakirja väljaandmise lõpetas sõda. Aastast 2000 ilmub Haridus- ja Teadusministeeriumi toel gümnaasiumitasemega lugejale suunatud Oma Keel. See on esimene kõigile keelehuvilistele mõeldud ajakiri Eestis, mis mh pakub huvitavas vormis lisateavet ka riikliku õppekava raames omandatavatele keeleteadmistele.

Seltsi töös on olnud oluline „ka sugukeeli tähele panna“. Loomulikult ei ole meil olnud võluvitsa, et liivlaste, vadjalaste, vepslaste ja kaugemategi hõimurahvaste emakeeli taandumast hoida, küll on neid aga talletatud tuleviku-uurijate ja võimalike kasutusele võtjate jaoks. Kindlasti on pakutud lohutust ka neile, keda nende emakeele hääbumine kurvaks teeb.

Tuge ja innustust vajavad ka eestlased ise. Hajaestluse levides, olukorras, kus kümnendik ja enamgi rahvaskaaslastest elab Eestist eemal, aitavad ESi väliskeelepäevad säilitada nende inimeste sidet eesti keele ja kodumaaga. Peterburi eestlane Veronika Mahtina on emakeelepäevade tähtsuse kokku võtnud järgmiselt: „Keel ja identiteet – need on nagu kokku surutud Linnutee, mille tähtede hulk moodustab diasporaaliikme keerulise

elukera. Peterburi eestlaste suhe esivanemate kodumaaga, viimase eestikeelne hüüd on tähtsaim kiir selles keras.“

Veidi vähem poeetilises vormis on samasuguseid mõtteid väljendatud Torontost Melbourne'ini ja Oulust Simferopolini Ukrainas, kõigis 19 riigis, kus seltsi väliskeelepäevad on toimunud.

Emakeele Selts loodi eelkõige akadeemilise ühendusena, ent juba algse põhikirja 1. paragrahvis olev viide „eesti keele ühiskondlikule seisukorrale“ võimaldas tegelda emakeelega teaduslikust uurimisest oluliselt laiemalt. 1989. aasta 30. märtsi üldkoosolekul üksmeelselt heaks kiidetud põhikirja paragrahv 2 ütleb selgelt: „d) kaasa aidata eesti keele takistamatule kasutamisele riigikeelena“. Veelgi laiemalt on see ülesanne sõnastatud ka praegu kehtivas põhikirjas. Seepärast on loomulik, et muidu akadeemiliselt tagasihoidlik selts esitas kuumadel 1980ndatel oma poliitilised nõudmised nii NSV Liidu kui ka ENSV Ülemnõukogule. Organisatsioonina ja oma liikmete kaudu. Ka mõte keeleseaduse vajalikkuse kohta öeldi esimest korda avalikult välja Emakeele Seltsi koosolekul. Kohustus põhikirja täites „eesti keele takistamatule kasutamisele“ kaasa aidata pole kadunud ka nüüd, mil juba kolmandat aastat ootame ka ESi kaasabil valminud „Eesti keele arengukava“ vastuvõtmist. Selle põhinõueteks on mh täielik üleminek eesti õppekeelele meie üldharidussüsteemis ning eestikeelse kõrghariduse säilitamine.

Emakeele Seltsi on selle tegutsemisaja jooksul kuulunud sadu inimesi. Kindlasti on paljudele liiga tegemata väga raske esile tõsta seltsi jaoks kõige olulisemaid liikmeid läbi aegade. Kui siiski üritada, siis kuuluvad nende hulka Lauri Kettunen, Andrus Saareste ja Julius Mägiste. Loomulikult legendaarne Johannes Voldemar Veski oma veerandsajandise tööga seltsi eesotsas ning tagasihoidliku ja vaiksena tundunud, kuid vajadusel julge ning järeleandmatu Arnold Kask. Tänuhinnatuna meenutame märtritena hukkunud Elmar Muuki ning nimede eestistamise juhti Jaan Ainelot.

Tüürimehed jäävad sageli kaptenite varju. Heino Ahvena puhul seda hirmu pole. Ta tegi kõike ja kõik, mida ühel seltsil olemasoluks ja tegevuseks vaja. Ta taastas murdekorrespondentide võrgu, pani aluse praeguseni kestvale, enam kui 400 korrani jõudnud keelepäevade traditsioonile. Keelepäevades leidis ta võimaluse sisendada tuhandetele noortele neid rahvuslikke väärtusi, mille mahasurumine oli kehtiva võimu peamisi eesmärke. Vajadus rahvuslikke ideid võltshäbi ja tagasihoidlikkuseta, ent ka tarbetu eneseupitamise ja isolatsionalismita levitada pole kadunud

ka tänapäeva karmilt pragmaatilises ja üleilmastumisest liiginnustunud Eestis. On sügavalt sümboolne, et oma viimase ettekande teemal „Minu kodukeel“ pidas Heino Ahven 40 tööaasta järel vaid üks päev enne lõplikku lahkumist. Heino Ahvena kõrval tuleb kindlasti nimetada oma enam kui poole sajandi pikkuse tööga seltsi toetanud Helju Kaalu.

Pikkade aastatega saab mõõta ka mitmeid ESi ettevõtmisi. Soomeesti sõnaraamatu toimetamine kestis 11 aastat, vastutava sekretäri koha muutmist teadussekretäri omaks taotles juhatus 19 aastat, Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetusi“ toimetati veelgi kauem, 34 aastat. Täna saame anda tunnistused esimestele lääneriikidest pärit auliikmetele pärast sõda. Mõte seda teha sündis aastal 1968. Tõsi, siis olid kõne all teised kandidaadid, kellest täna kahjuks ühtki enam ei ole. Selts ei ole alati olnud ülearu kiire, kuid on olnud oma eesmärkide taotlemisel kindlasti visa, vahest jonnakaski.

Viimane käib ka seltsi liikmete kohta. Emakeele Seltsi on kuulunud ja kuuluvad põhimõtetega inimesed. Kuna põhimõtted võivad vastuollu minna, siis on Emakeele Seltsiski murtud piike ja paugutatud uksi. Seda pikemalt käsitleda pole täna ilmselt kohane. Tähtsaimas on aga oldud ühtsed ja toimitud seltsi kauaaegse esimehe professor Arnold Kase 1945. aasta raskel kevadtalvel öeldud sõnade järgi: on vaja, et „ei jäetaks kasutamata ühtki võimalust, et seda tööd, mida AES seni on teinud, jätkata ja edasi viia“.

Väikese rahva emakeelega tegeleva seltsi tegevus ei saa põhimõtteliselt kunagi lihtne ja kerge olla. Seltsi põhikirjalised kohustused on suuremad tema võimest leida nende täitmiseks ise vahendeid. Eri valitsused on eri aegadel jaganud toetust erinevalt. Vahest küll oma võimalustele vastavalt, aga üldjuhul siiski ebapiisavalt. Tõsi, viimastesse ESi aasta-aruannetes on võidud rahalise seisukorra kohta kirjutada „soodne“ või „suhteliselt soodne“ – seda eelkõige tänu Haridus- ja Teadusministeeriumi tõhusale toetusele.

Selts ei ole pidanud ega pea toetust kingituseks. Emakeele Seltsil on kogemus ja võime olla oma rahastajale toeks vähemalt kolmel põhjusel: 1) ükski riiklik struktuur ei jõua rahvaga, keele säilitaja ja arendajaga, sellise suhtlusläheduse ja usalduseni kui bürokraatlike piiranguteta avalik ühendus; 2) seltsi näol on riigil olemas pädev allikas, mille kaudu saada tagasisidet oma keelepoliitika kavandamise ja elluviimise kohta; ning 3) samade tulemusteni jõudmine on seltsi kaudu odavam, sest kulude

kattevahenditest suure osa moodustab missioonitunne. ES on väheseid – kui mitte ainus – ühiskondlik selts, millel on täita riiklik ülesanne: tagada eesti kirjakeele norm. Ei ole võimalik alahinnata ESi rolli riikliku keelepoliitika kavandamisel ja riigi osalusega keeleürituste korraldamisel.

Rahast olulisem on siiski olnud riigivõimu põhimõtteline suhtumine algusaastate toetusest kuni vastasseisuni 1930ndate lõpul, otsese konfliktini 1940ndatel ja 1950ndatel ning tänapäevaste tööiste suheteni. Kõigil vastasseisu juhtudel on võimude eesmärgiks olnud vähendada seltsi iseseisvust, äärmisel juhul likvideerida selts, nagu oli väga vähe puudu 1951. aastal. Päris pilvitu pole taevas seltsi kohal olnud ka pärast 1991. aastat. Veel 1994ndalgi vahendas teadussekretär Mart Meri juhatusese ühe Riigikogu kultuurikomisjoni liikme seisukoha: „Emakeele Selts on nõukogude aja jäänuk, mis tuleks likvideerida.“

Karide vahelt on siiski alati läbi pääsetud. Emakeele Selts on ainus humanitaarselts, mis Nõukogude aja sulgemiseta üle elas. Kuigi kumardusi on tulnud teha küll vasakule, küll paremale, on alati suudetud põhikursis püsima ja oma nägu alles jätta. Need üheksa lehekülge teksti, mis novembris 1951 koostati vastuseks seltsi likvidaatoritele, on diplomaatilis-poliitiline kõrgpilotaaž, mis mõjus. Selts ei ole kunagi otsinud konflikti, aga ei ole vähegi väitlust võimaldavates oludes jätnud ütlemata oma arvamust eesti keelele oluliste teemade kohta. Olgu selleks siis eestipärane perekonnanimi, keeleseadus, õppekeel meie ikka veel kakskeelses üld- ja ingliskeelestuvus kõrgharidussüsteemis või riiklik keelearenduse planeerimine. Soovime olla ja jääda heaks väitlus- ja koostööpartneriks kõigile, kelle mureks ja kohustuseks on täita meie põhiseaduse preambuli keele-eesmärk sisuga, teha deklaratsioonist igapäevase elu käitumisjuhend.

Emakeele Selts on Eesti ja eesti keele selts, kuid juba tegevuse algusest peale on tehtud koostööd sõsarühendustega väljaspool kodumaad. Esimesed nende hulgas olid Suomalais-ugrilainen seura ja Kotikielen seura. Oleme kõigile partneritele tänulikud koostöö eest! Samuti abi eest, mida eriti Soome ja Rootsi kolleegid osutasid ligi pooleks sajandiks peale sunnitud isolatsiooni murdmisel. Kustaa Vilkuna ja Väinö Kaukoneni, veidi hiljem Lauri Posti, Toivo Vuorela jt külastus 1956. aastal oli märk, et jää võib kunagi hakata sulama.

Siiski oli ka kaheksa aastat hiljem, 1964, kui Vilkuna, Posti ja seekord ka Lauri Hakulinen Urho Kaleva Kekkoneni tuules uuesti seltsi külalisteks

olid, sula veel kaugel. Kuid presidendi aulakõne pakkus lootust ka seltsile ja andis jõudu edasi oodata. Veerand sajandit hiljem jõudiski Emakeele Selts uue, sõltumatuses pakatava põhikirjani ja selle kaudu esimeste lääne-riikidest pärit liikmeteni, Kalevi Wiigi ja Raimo Raagini. Olgu tänatud ka Kazuto Matsumura, kelle esinemine muutis ESi ettekandekoosolekud püsivalt rahvusvaheliseks.

Teekaaslastest Eestis tuleb esimese ja ESi liikmeskonna päritolu arvestades tähtsaimana nimetada Tartu ülikooli. Selle juurde selts asutati, selle juurde tuli ta pärast sundlahutust tagasi ning on sunnitud jällegi lahku läinud ja jäänud. Ent *alma mater*'i auditooriumides omandatud tarkus ja maailmavaade on ikka ja alati jõudnud seltsi.

Suhetes teaduste akadeemiaga on kolm etappi, nagu on ka kolm täiesti erinevat akadeemiat. Nõukogude aja akadeemia oli ülemus ja järelevaataja, kust tulid keelud ja käsud – kuni juba mainitud likvideerimisotsuseni. Sinna viidi tööplaanid ja aruanded ning seltsi raamatukogust sundkõrvaldatud raamatud, seal kinnitati juhatuse koosseisud. Tõsi, sealt tuli ka raha ning ehk hoidsid akadeemia kohati hullud, kahtlemata ka vahendatud direktiivid siiski ära mõne veel hullema seltsivastase tegevuse. Siinjuures peab meenutama hea sõnaga teistes suhetes taunitavaltki tegutsenud, ESi aga soosivalt suhtunud akadeemia presidenti Johan Eichfeldi.

Praeguse akadeemiaga on jõus assotsiatsioonileping, milles mõlemad võrdsete partneritena vastastikku teineteise eesmärged tunnustavad ja lubavad aidata neid saavutada. Võimalust mööda on seda ka tehtud – mis ei tähenda, et koostöö ei võiks veelgi tõhusamaks areneda.

Haridus- ja Teadusministeerium (minevikus ka teise nime all) on olnud ESi partner sada aastat. On hea meel, et mitmed ESis juba möödunud sajandi 20. aastail tehtud ettepanekud – õpikute keeleekspertiis, stipendiumid eesti keelt õppivaile üliõpilastele, parima õpiku konkursid, eestikeelsete grammatikaterminite soovimine ja mõni muugi – on tänapäevaks HTMi abiga ellu viidud. Samuti noortele suunatud ühissettevõtmised, nagu mitmesugused võistlused, laagrid, õppesõidud ja lõiminguprojektid. Emakeele Seltsi tegelemises noortega näeme võimalust kasvatada madala keelilise valulävega eesti keele eest seisjaid, miks mitte ka tulevase seltsiliikmeid.

On suhetes ministeeriumigagi olnud tõuse ja mõõnu, rohkem siiski esimesi. Ei ole ka tagatist, et edasine koostöö ainult sirges ja siledas tõusujoones läheb. Üldine suundumus on aga kindlasti olnud soov püüda

partnerit mõista, leida seisukohtade ühisosa ja püüelda ühiste eesmärkide poole. Aitäh selle eest!

Meeldiv on tänada koostöö eest ka Emakeele Seltsi mõtte- ja saatusekaaslasid Õpetatud Eesti Seltsi ja Fenno-Ugria Asutust. Mõtleme tänulikult kunagisele varjupaiga pakkujale Eesti Kirjandusmuuseumile ning tänapäevasele üleaedsele ja meie kogude hoidjale Eesti Keele Instituudile. Uueks, loodetavasti tõhusaks koostööpartneriks on saanud Keeleamet.

Head kuulajad! Emakeele Seltsi hälli juures seisid sajand tagasi teise hulgas Lauri Kettunen, Andrus Saareste, Julius Mägiste, Oskar Kallas, Oskar Loorits, Mattias Johann Eisen, August Annist ja Ants Oras. Olles neile nende idealismi ja julguse eest tänulik ning uskudes, et nad võiksid saja aasta jooksul saavutatuga rahul olla, soovin lõpetuseks ühineda kõigi siinolijate õnnitlustega meie sajandivanusele seltsile. Soovin, et kunagi tulevikus – kasvõi järgmise saja aasta pärast – võidaks tunnistada täitunuks ühest tähtsast dokumendist laenatud, veidi kohandatud ja täna siin väljendatud soovunelm: „Emakeele Selts, sa seisad lootusrikka tuleviku lävel!“